

П.І. Горохівський

СЛОВ'ЯНСЬКІ ТА ДАВНЬОРУСЬКІ ПАМ'ЯТКИ V–IX ст. НА ТЕРИТОРІЇ ІСТОРИЧНОЇ УМАНЩИНИ

У статті висвітлено історію заселення краю племенами пеньківської і райковецької археологічних культур. Відзначено особливу роль краєзнавця Г.Ю. Храбана у дослідженні пам'яток цих культур на території історичної Уманщини. Дано характеристику наявних досліджених пам'яток цих культур, охарактеризовано найголовніші досягнення давніх жителів у землеробстві, ремеслі, промислах та інших сферах життя. Особливо виділено досягнення у залізоробному і керамічному виробництві.

Висловлено припущення про те, що могли бути поселення і в епоху Київської Русі.

Ключові слова: *історична Уманщина, пеньківська і райковецька культури, археологічні дослідження, пам'ятки землеробства, скотарства, ремесел, залізоробне і керамічне виробництво.*

У період розбудови української держави актуальною залишається проблема переосмислення історичного процесу в Україні. Особлива увага надається дослідженню окремих регіонів країни. Детальне вивчення історії окремих регіонів, їх населення, дає можливість визначити їх роль в розвитку українського народу.

Важливим етапом у розвитку краю був слов'янський і давньоруський. Якщо пам'ятки черняхівської культури зустрічаються дуже часто, то пам'яток їх наступників – носіїв пеньківської та райковецької культур було надзвичайно мало. Відповідно мало було інформації і про життя цих племен.

Слід зауважити, що визначення особливостей цих культур на території

краю має значні труднощі, оскільки в писемних джерелах, що дійшли до нашого часу племена, які жили тут, не згадуються. Певну інформацію про життя населення нашого краю дають дослідження Г. Бевза «Історія Уманщини» [1], автори колективної монографії «Нарис історії Уманщини (з найдавніших часів до 60-х років XX століття)» [4], проте вони використовують загальноісторичну термінологію і більше уваги присвячують висвітленню життю і діяльності племен антів.

У силу незначної кількості інформації склалося уявлення про відсутність життя на території країни нижче південної межі Давньоруської країни, що проходила по лінії Біла Церква – Канів. Разом з тим саме археологічні дослідження показують, що на території краю життя ніколи не припинялося. У всі часи тут проживали люди і залишили після себе нечисленні пам'ятки. Проблеми проживання людності на території історичної Уманщини у другій половині I тисячоліття н.е. досліджував працівник Інституту археології НАН України О.М. Приходнюк. У 1979 році була проведена археологічна розвідка в селах Уманщини і стаціонарні розкопки пам'яток в селах Кочубіївка і Гереженівка [6, с. 1–13, 17].

Проте найдетальніше обстеження краю з метою виявлення пам'яток зазначених археологічних культур здійснив краєзнавець Г.Ю. Храбан. Свої дослідження він відобразив у праці «Археологічне вивчення краю» [9, с. 32–33] і щоденниках «Археологічні пам'ятки Уманщини. – Щоденники археологічних розвідок за 1963 р.» та ін. [8, с. 174–175]. Дослідник зафіксував 4 слов'янські пам'ятки і 5 – часів Київської Русі [8, с. 222].

Тому метою даної роботи є на основі досліджень краєзнавців та науковців відтворити життя та діяльність племен паньківської і райковецької археологічних культур, визначити їх місце і роль у історії краю.

Завданнями роботи є відобразити процес залюднення території краю у V–X століттях н.е.; узагальнити дані археологічних розвідок і розкопок даного періоду; визначити основні риси господарської діяльності зазначених культур.

Після розпаду черняхівської спільноти життя на території історичної

Уманщини не припинилося. Воно стало менш інтенсивним. Але вже згодом, внаслідок переселення у зону Лісостепу носіїв київської культури і змішання з місцевим слов'янським населенням, склалася пеньківська культура, племена якої проживали і на території краю.

Пеньківська культура охоплювала порубіжні райони Лісостепу і Степу. Її ареал простягається відносно вузькою смугою від Сіверського Дінця до Пруту і далі до Нижнього Подунав'я, тобто від Белгородської області Росії до Молдови і Румунії. Уманщина входила до дніпро-дністровського локального варіанту пеньківської культури [5].

Нині на території України відомо близько 300 пеньківських пам'яток. Серед них на території краю найвагомішими є металургійний центр поблизу с. Гайворон у Південному Побужжі, а також 16 пам'яток на території Жашківського, Монастирищенського, Уманського та Христинівського районів, які ідентифікував краєзнавець Г.Ю. Храбан [11, с. 216–226] та археолог О.М. Приходнюк [6].

На полях села Піківця Уманського району, на лівому березі р. Уманки, у 1956 році знайдено рештки чималого поселення.

Сліди його простежуються на протязі більше одного кілометра. На березі річки знайдено залишки 13 жител, у великій кількості перепалене каміння, черепки ліпного посуду, а ближче до села – багато черепків ліпного посуду з чорнуватої глини. Тут знайдено також залізну косу і черепки можливо гончарного посуду. На місцях жител були знайдені шматки залізного шлаку.

Чотири поселення носіїв пеньківської культури знайдено на околицях м. Умані. На одному з них, за околицею Звенигородського передмістя, на відстані 250 м від автостради Одеса–Київ, виявлено залишки трьох жител з характерним ліпним посудом [6, с. 16].

Залишки жител виявлені також у селах Талалаївка, Орадівка, Синиця Христинівського району, лише фрагменти кераміки – у центрі села Мошурів, Майданецьке Тальнівського району, Дзенгелівка Жашківського району, Городецьке, Собківка Уманського району [6].

За даними досліджень пам'яток культури на інших поселеннях, племена цієї культури проживали у поселеннях відкритого типу. Майже всі вони займають низькі ділянки перших терас або підвищення у заплаві, поблизу води та заплавної луки, на легких для обробки ґрунтах. Площа селищ в основному становить 1,5–2 га, кількість жител на них – до 30.

Археологам вдалося реконструювати основні риси житлобудівництва. Воно представлене будівлями кількох типів. Найбільш поширеною була підквадратна напівземлянка зі стінами зрубною чи каркасно-стовпою конструкцією.

На території поселення в с. Кочубіївка Уманського району на площі 1600 м кв. під час розкопок знайдено 5 таких напівземлянок 2 господарські споруди, 8 господарських ям і 3 вогнища поза будівлями [6, с. 1–13].

Опалювали приміщення масивними печами, викладеними із каменю. Ці печі не мали димаря, тому приміщення доводилося провітрювати. Однак камені добре тримали тепло. Траплялися також і відкриті вогнища із глиняними черенями.

Поблизу житла розташовувалися господарські споруди, інколи за розмірами значно більші самих жител, численні ями-льохи та вогнища просто неба з глиняними чи кам'яними черенями. Частина ям використовувалися як сховища для запасів зерна.

Основним заняттям населення було землеробство. Навколо селищ розташовано значні сільськогосподарські угіддя. Люди вибирали землі, придатні для вирощування хліба і пасовищ.

На заняття землеробством вказують знайдені залізні наральники, серпи, невеликі мотики, кам'яні жорна.

У першій половині I тис. н.е. у східнослов'янських племен почалося відокремлення ремесла від землеробства і розвиток товарного виробництва, розкладалися первіснообщинні відносини і поряд з родовою общиною з'являється територіальна (сусідська) община. Виділялися залізоплавильне, ковальське, мідноливарне, ювелірне і гончарне виробництва.

Із ремесел найбільш вагомим було залізоробне. Неподалік с. Гайворон, на острові Південного Бугу, розкопано металургійний центр, де виявлено більш як 20 залізоробних горнів і 4 залишки агломераційних печей [3, с. 27–28].

Стінки горнів були зроблені з глини з піском. Самі споруди були округлими в перерізі, їх висота складала 70–80 см, діаметр основи – 40–45 см а у верхній частині – 13 см. Товщина стінок складала від 1 до 5–6 см. Збереглися лише нижні частини горнів. У горнах та поруч із ними знайдено велику кількість залізного шлаку.

Розміщувалися горни групами по два-три, причому було зрозуміло: працювати вони могли лише одночасно. Було виявлено сліди ремонту стінок, отож використовували їх по кілька разів.

Для підготовки сировини для плавки її готували у спеціальних агломераційних печах, які були потрібні для збагачення руди. В агломераційних печах при температурі у 300–400°C отриману масу сушили та прожарювали, аби збагатити. Одна піч забезпечувала працю кількох горнів.

Горни-домниці пошарово завантажували збагаченою рудою та деревним вугіллям і підпалювали. Коли процес завершувався, з кожного горна видобували залізну крицю вагою до 3 кг, вкриту шаром шлаку. Шлак оббивали, а з криць ковалі пізніше виготовлювали різні знаряддя праці і зброю. Про це свідчать знайдені під час розкопок ливарні форми, ллячки.

Вчені підраховали, що розкопані два десятки горнів за одну плавку могли дати 70-75 кг заліза. Якщо врахувати те, що одне горно витримувало близько 10 плавок, то загальний обсяг виробництва заліза на цьому центрі можна визначити в 700–1000 кг металу [3, с. 41].

У часи пеньківської культури Гайворонський металургійний центр міг забезпечити кілька слов'янських родів сировиною для виготовлення не лише наральників, сокир, ножів або цвяхів, але і зброї: наконечників списів і стріл, бойових сокир тощо.

Існування такого комплексу свідчить про зростаючий процес розподілу праці, про наявність робочого колективу, який мав професійні навички, про

збільшення обсягів виробництва, що веде до появи торгівлі залізом, як сировиною [3, с. 46].

Ще одним розвиненим видом ремесла було гончарство. Весь посуд носіїв пеньківської культури ліпний, лише у VII ст. появляється незначна кількість гончарного.

Керамічний комплекс включає насамперед горщики біконічних та опуклобоких форм із максимальним розширенням корпусу на середині висоти, зрідка трапляються слабо профільовані посудини. Великі біконічні корчаги нерідко орнаментовано горизонтальним валиком під вінцями, на горщиках у поодиноких випадках трапляються наліпи у вигляді «підковок» чи «вух». Серед посуду трапляються сковорідки з низьким бортиком, миски [5].

На місцях пеньківських поселень на території історичної Уманщини цілих посудин не виявлено, а зібрано лише значну колекцію фрагментів ліпної кераміки. Це не дає можливості визначити форми посуду, яким користувалися давні жителі краю.

Дослідники з'ясували, що це фрагменти двох видів посуду: кухонного і столового. Вони відрізняються домішками у замісі (посуд з домішками в глині дрібного піску і жорстви і посуд з домішками камінців і жорстви), обробкою поверхні (поверхня одних заглажена, інших – приглажена, горбиста, шорстка, зрідка мазкувата), орнаментациєю.

Розвинутою була ювелірна справа. Давні майстри вмiли вробляти пальчасті і литі фібули, браслети, поясні набори, шийні обручі тощо. Проте на території історичної Уманщини вони на даний час не знайдені.

Окремі знаряддя праці виготовляли з кістки (голки, шила).

Про розвиток духовної культури носіїв пеньківської культури можна судити по ювелірних виробках, орнаментах на посуді і поховальному обряду. Він ще недостатньо вивчений, але у загальних рисах це було тілоспалення на стороні з наступним уміщенням решток кремації в горщик-урну або неглибоку яму діаметром 40–60 см на глибину 30–60 см.

На думку вчених, пеньківська культура могла бути поліетнічною на всій

території її побутування, але на землях історичної Уманщини проживала слов'янська людність.

Після VII століття культура зазнає впливу празько-корчацької культури і припиняє своє існування. Населення стає субстратом нової, Лука-Райковецької культури.

Ця культура займала величезну територію Правобережної України і на сході заходила на територію Уманщини.

На думку дослідників, ця культура, що виникла на основі празької, у південній частині її ареалу могла бути доповнена пеньківською культурою. Носії нової спільноти могли мігрувати на землі краю і принести елементи своєї матеріальної і духовної культури.

Час її побутування визначається з кінця VII до IX–X ст. Вважається, що пам'ятки типу Луки Райковецької є головним компонентом формування давньоруської культури [7].

Очевидно, ще якийсь час на території краю могла жити людність і цієї культури.

Поселення в основному розташовували на низьких річкових терас, заплавах і на плато. Місця для розташування селищ обирали з урахуванням особливостей рельєфу, які часто були природними межами і виконували захисні функції. Поряд із селищами завжди багато орної землі, пасовищ для худоби, є джерела питної води.

Основним типом житла є традиційна для слов'ян прямокутна напівземлянка, хоча інколи трапляються й глибші будівлі. Стіни у більшості випадків мали стовпову конструкцію. Опорні стовпи встановлювалися по кутках, а також посередині кожної стіни. Досить широко використовувалися зруби, трапляються також стіни з плоту, обмащеного глиною. Покрівля, очевидно, була двосхилою, причому дерев'яна основа часто засипалася зверху шаром глини.

Приміщення обігрівалися складеними із каменю або виліпленими з глини печами, встановленими у кутку. На печах часто встановлювали великі глиняні

жаровні, що застосовувалися, можливо, для просушки зерна.

На селищах знаходилися також господарські споруди, ремісничі майстерні, двоярусні гончарні горни, ями-льохи, вогнища просто неба та ін. [7].

Господарські споруди здебільшого були наземними і мали більш легку конструкцію.

Жителі займалися землеробством і приселищним тваринництвом. Про це свідчать залізні наральники, серпи, коси-горбуші, мотижки, кам'яні жорна. Розводили велику рогату худобу, овець, кіз, свиней і коней.

Розвинутим було залізоробне ремесло. Із заліза і сталі виготовлювали сільськогосподарські та ремісничі знаряддя праці, зброю і побутові речі.

З каменю виготовлено жорна, точильні бруски, з глини – пряслиця, ливарні форми, з кістки – гребені, проколки, лошила та ін. [2, с. 311]. Мало місце розвинуте ювелірне мистецтво.

Характерною була кераміка носіїв райковецької культури серед якої переважає ліпний посуд. В основному це горщики опуклобокої форми, часто орнаментовані вдавленнями по вінцях, конічні чи опуклобокні миски і кухлі, сковорідки із високим бортиком. Згодом поширюється гончарний посуд місцевого виготовлення, за формами близький до ліпних горщиків.

Посуд орнаментований ямками, нігтевими відбитками, насічками, пальцевими втисненнями, лінійно-хвилястим орнаментом по усій поверхні.

Посуд носіїв райковецької культури поділявся на кухонний і столовий, які відрізнялися глиняним замісом, формами, випалом і орнаментациєю. Зокрема, столовий посуд орнаментований хвилястими чи лінійноборозенчастими композиціями, наліпками, врізаним орнаментом, а кухонний посуд – або без орнаменту, або недбало орнаментований овальними ямками, нанесеними паличкою по зрізу вінець або защипами [11, с. 221–224].

На території історичної Уманщини археологічних розкопок не проводилося. Лише краєзнавець Г.Ю. Храбан знайшов місця поселень цієї культури і зібрав велику колекцію фрагментів кераміки. Власне по них він ідентифікував пам'ятки.

В селах Синиця і Звірки виявлено і досліджено слов'янські поселення VII – VIII ст. [4, с. 19].

Пам'ятки райковецької культури виявлені також у селах Талалаївка, Орадівка, Синиця Христинівського району, Мошурів, Майданецьке Тальнівського району, Дзенгелівка Жашківського району [6].

Якісь поселення могли бути і в епоху Київської Русі, оскільки, на думку Г.Ю. Храбана, тут попадаються сліди проживання в ці часи. Зокрема, вивчаючи на території м. Умані сліди чорноліської культури, він констатував на поселенні Умань 20, на схід від Гонтового Яру поселення ранніх слов'ян V– IX ст. а у верхів'ях яру – залишки житла епохи Київської Русі [6, с. 84].

На протилежному березі р. Уманки, ближче до міста Умані, виявлено також сліди поселення і кераміку часів Київської Русі. Черепки тут з добре вимішаної і випаленої глини, яснішого кольору [9, с. 21].

В експозиції Уманського краєзнавчого музею представлені вироби давньоруських ремісників: залізна сокира, коса, серп, зразки кераміки, наконечники списів, стріл, залізна кольчуга.

Цікавим експонатом є залізна булава, знайдена біля с. Легедзине.

Таким чином, у V–VII ст. на території Уманщини проживали племена пеньківської культури, які залишили після себе 16 пам'яток у вигляді залишків жител, скупчень кераміки і поодиноких знахідок. З кінця VI до IX– X ст. носії цієї культури стали субстратом Луки-Райковецької (райковецької) культури, яка поширилася і на територію краю. Тогочасне слов'янське населення займалося землеробством, приселищним скотарством і ремеслами, серед яких значного розвитку набуло залізобробне і керамічне виробництво.

Могли бути поселення і в епоху Київської Русі, оскільки, на думку Г.Ю. Храбана, на території краю попадаються сліди проживання в ці часи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бевз Г. П. Історія Уманщини / Г.П. Бевз. – К., 1997. – 103 с.

2. Винокур І.С. Археологія України: Підручник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів / І.С. Винокур, Д.Я. Телегін. – Тернопіль: Навчальна книга «Богдан», 2004. – 480 с.
3. Вознесенська Г.О. Чорна металургія та металообробка населення східноєвропейського лісостепу за доби ранніх слов'ян і Київської Русі (друга половина I тис. – перша чверть II тис.) / Г.О. Вознесенська, Д.П. Недопако, С.В. Паньков // Колективна монографія. – К., 1996. – 192 с.
4. Нарис історії Уманщини (з найдавніших часів до 60-х років ХХ століття): Монографія. – К.: ВПЦ Київський університет, 2001. – 266 с.
5. Пеньківська культура [електронний ресурс] – Режим доступу: // http://pidruchniki.com/13761106/kulturologiya/penkivska_kultura
6. Приходнюк О.М. Отчет о работе Среднеднепровской славяно-русской экспедиции в 1979 г. / О.М. Приходнюк. – К., 1980 – № 9213. – 24 с.
7. Райковецька культура [електронний ресурс] – Режим доступу: // www.litopys.com.ua/encyclopedia/...chn.../raykovetska-kultura/
8. Сокирська В.В. Історик Г.Ю. Храбан: життєвий шлях та наукова спадщина (1902–1990 рр.) / В.В. Сокирська. – Умань ПП Жовтий О.О., 2011. – 226 с.
9. Храбан Г. Археологічне вивчення краю. З досвіду Уманського краєзнавчого музею. / Передмова і додатки П. Горохівського / Г Храбан. – Умань: П.П. Жовтий О.О., 2013. – 71 с.
10. Храбан Г.Ю. Пам'ятки чорноліської культури на Уманщині / Г.Ю. Храбан // Археологія. – 1971. – № 2. – С. 82–87.
11. Храбан Г.Ю. Ранньослов'янські пам'ятки Уманщини / Г.Ю. Храбан // Археологія. Т. ХХ. – К.: Наукова думка, 1966. – С. 216–226.

Гороховский П.И. Славянские и древнерусские памятники V–IX вв. на территории исторической Уманщины.

В статье отражена история заселения края племенами пеньковской и райковецкой археологических культур. Отмечено особую роль краеведа Г.Ю.

Храбана в исследование памятников этих культур на территории исторической Уманщины. Дана характеристика имеющихся исследованных памятников этих культур, охарактеризованы главные достижения древних жителей в земледелии, ремесле, промыслах и других сферах жизни. Особо выделены достижения в железоделательном и керамическом производстве. Высказано предположение о том, что могли быть поселения и в эпоху Киевской Руси.

Ключевые слова: *историческая Уманщина, пеньковская и райковецкая культуры, археологические исследования, памятники земледелия, скотоводства, ремесел, железоделательное и керамическое производство.*

Gorohivskiy P.I. Slavik and Old Russian Sight of the V–IXth Centuries in the Territory of Historical Uman.

In the article there is reflected the history of the settlement of Penkivska and Raykovetska tribes of archaeological cultures. The special role of researcher of a particular region by Grygorii Khraban is marked in researches of the sights of these cultures on the territory of historical Uman. Description of present investigational sights of these cultures is given, the most important achievements of old habitants are described in agriculture, handicraft, trades and other spheres of life. An achievement is especially distinguished in iron treatment and ceramic production.

The study suggests the possibility of the settlements in the Kieven Rus.

Key words: *Historical Uman, penkivska's and raikovetska's archeological cultures, archeological studies, sights of agriculture, animal husbandry, crafts, iron and ceramics manufacture.*